

Б.А.Таңсықбаева

Логистика және көлік академиясы, «Тілдер» кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Алматы, Қазақстан
e-mail: b.tansykbaeva@alt.edu.kz

ҚАЙТАЛАМА ҚОС СӨЗДІ КҮРДЕЛІ ҮСТЕУЛЕР

Аннотация. Мақала аналитикалық тәсілдің түрлері, олардың сөзжасамдық қабілеті мен қызметі туралы мәселелерді қозғайды. Тіл білімінде күрделі сөз жасауда аналитикалық тәсілдің өте өнімді қызмет атқаратыны белгілі. Үстеудің сөзжасамдық жүйесінде ең көп күрделі үстеу жасаған – қайталау тәсілінің ерекшеліктері баяндалады. Күрделі үстеулер мәселесін зерттеу барысында тіл біліміндегі қос сөздер теориясы негізге алынған. Қос сөздер мәселесі ғылымда жан-жақты зерттелгеніне қарамастан, сөз таптарының сөзжасамдық жүйелеріндегі күрделі сөз мәселелері толық зерттелмеген. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеу сөзжасам жүйесінде қайталау тәсілі арқылы жасалған күрделі қос сөзді үстеулер анықталып, ерекшеліктері көрсетілді.

Сонымен қатар қайталау тәсілімен жасалған бір текті сөздің түрлі формада қайталануы арқылы жасалған күрделі үстеулердің түрлері анықталып, ерекшеліктері нақтыланды. Қос сөзді күрделі үстеулердің сынарларын негізге ала отырып, олардың түрлері көрсетіледі.

Тірек сөздер: сөзжасамдық қабілет, тіл білімі, қос сөздер, туынды үстеулер, сынар, тілдік бірлік, сөзжасамдық модель, сингармонизм заңдылығы, қайталау тәсілі, жұрнақ.

Б.А. Тансықбаева

Академия логистики и транспорта, ассоциированный профессор кафедры языков.
Кандидат филологических наук, доцент,
Алматы, Казахстан
e-mail: b.tansykbaeva@alt.edu.kz

ПАРНО-ПОВТОРНЫЕ СЛОЖНЫЕ НАРЕЧИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются виды аналитического способа, их словообразовательные способности и функции. Известно, что аналитический способ создания сложных слов выполняет в лингвистике весьма продуктивную функцию. В статье описаны особенности метода повторения, составляющего наиболее сложные наречия в словообразовательной системе наречий. В ходе исследования сложных наречий за основу была взята теория парных слов в языкознании. Несмотря на то, что парные слова изучены в науке всесторонне, в словообразовательных системах частей речи сложные слова изучены не в полной мере. В словообразовательной системе наречий современного казахского языка определены сложные парные наречия, созданные методом повторения, и представлены их особенности.

Также были определены сложные наречия, созданные путем повторения однокоренного слова в разных формах, уточнены их особенности. На основе компонентов парно-повторных сложных наречий указываются их виды.

Ключевые слова: словообразовательная способность, языкознание, парные слова, производные наречия, компонент, языковая единица, словообразовательная модель, закон сингармонизма, способ повторения, суффикс.

B.A. Tansykbayeva

Academy of Logistics and Transport, Associate Professor of the Department of Languages. Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Almaty, Kazakhstan
e-mail: b.tansykbayeva@alt.edu.kz

REPEATED COMPOUND ADVERBS

Annotation. The article discusses the types of analytical method, their word-forming abilities and functions. It is known that the analytical method of creating complex words performs a very productive function in linguistics. The article describes the features of the method of repetition in the formation of complex adverbs of the word-forming system. In the study of complex adverbs, the theory of repeated words in linguistics was taken as a basis. Despite the fact that repeated words were studied in science comprehensively, in word-forming systems of parts of speech, complex words were not fully studied. In the word-forming system of adverbs of the modern Kazakh language, complex repeated adverbs created by the method of repetition are defined, and their features are presented.

Complex adverbs created by repeating the same root word in different forms have also been defined. On the basis of compound adverbs consisting of two words, their types are indicated.

Keywords: word-forming ability, linguistics, repeated words, derived adverbs, component, language unit, word-forming model, law of synharmonism, method of repetition, suffix.

Өмірдің негізгі тірегі – қозғалыс. Қозғалыста, қолданыста, қажеттілікке қызмет етпейтін нәрсенің бәрі – өмір сүру процесін тоқтатады деген сөз. Тіл де басқа жанды дүние секілді – үнемі қозғалыс, даму үстінде болатын құбылыс. Тілдік бірліктер бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысып, мәні мен мағынасын өзгертіп отыратыны белгілі. Тіл білімінде бұл құбылысты – конверсия деп атайды. Бұл сөз таптарының құрамын толықтырып отыратын бірден бір құбылыс. Кез келген тілде болатын бұл құбылыс жайында ғалым В.В. Виноградовтың мына сөзі дәлел бола алады: «Не следует думать, что части речи отделены одна от другой непроницаемыми перегородками, напротив, в живой языковой действительности постоянно наблюдается случай передвижения слов из одного части речи в другую...» [1, 153].

Қоғам мен техника, технология дамыған сайын жаңа ұғымдар мен атаулардың пайда болуына байланысты жаңа тілдік бірліктер жасалып немесе тілдегі қолданыста бар сөздің жаңа ұғымға ие болып, тілдің сөздік құрамы толығып отырады. Бір сөз табының тілдік бірліктері әр түрлі жолдармен келесі бір сөз табының құрамына өтіп жатады. «Тілдің даму барысында белгілі бір сөз таптарындағы сөздер өзінің бастапқы лексика-грамматикалық категориясынан қол үзіп, екінші бір лексика-грамматикалық категорияға ауысады» дей келе, ғалым ол сөздердің уақыт өте түгелдей сол сөз табының барлық ерекшеліктері мен белгілерін қабылдап, толықтай сіңісіп кететінін айтады [2, 26].

Сөзжасамдық тәсілдердің әр түрлі жолдары арқылы жүзеге асып отыратын бұндай тілдік құбылыс әлем тілдері, оның ішінде қазақ тіліне де тән екеніне ғалымдар ертеден-ақ назар аударғаны мәлім. Әр сөз табының сөзжасамдық жүйесінде түрлі қызмет атқаратын тәсілдердің сөзжасамдық белсенділігі де әрқилы. Тілдік бірліктердің әр түрлі сөзжасамдық тәсілдердің көмегімен екінші бір сөз табына өтіп, түрлі эволюциялық дамуды бастан кешетінін белгілі.

Туынды үстеулердің жасалуында сөзжасамдық тәсілдің аналитикалық түрі де ерекше орын алады. Үстеудің сөзжасамдық жүйесінде тіліміздегі күрделі үстеулердің көбі – аналитикалық тәсіл арқылы жасалған қос сөзді туынды үстеулер.

Қазіргі қазақ тіл біліміндегі күрделі сөздер мәселесі жан-жақты зерттелгеніне қарамастан әр сөз табына қатысты [3- 5], оның ішінде үстеудің сөзжасамдық жүйесіне байланысты бұл мәселе өз деңгейінде зерттелді деуге болмайды.

Үстеудің сөзжасамдық жүйесінде ең көп күрделі туынды үстеу жасаған – қайталау тәсілі. Бұл тәсілмен жасалған бір текті сөздің түрлі формада қайталануы арқылы жасалған үстеулердің тіліміздің көп кездесетінін байқадық.

Қазақ тіліндегі үстеудің сөзжасамдық жүйесінде күрделі туынды үстеу жасауда бір сөздің қайталануы, қосымшалы түрлерінің қайталануы немесе қосарлау тәсілдері өте белсенді екенін айта кеткен жөн. Мысалы: Ол орнынан тұрды да, *ақырын-ақырын* шегініп есікке қарай жылжыды. Алыстан барлап, *бет-бетімен* басы ауған жаққа қашып бара жатқан жау әскерін көргенде қуанып кетті (Б.Момышұлы).

Жоғарыда берілген мысалдардағы *бет-бетімен*, *ақырын-ақырын* деген күрделі үстеулер. Өйткені олардың барлығы да қимылдың жайы-күйін білдіріп тұр. Сөйлемдегі синтаксистік қызметі – пысықтауыш. Сонымен қатар, екі түбірден жасалған қос сөздер біртұтас мағынаны білдіреді, яғни үстеудің өзіндік белгілерінің бәріне сай кеп тұр. Ал олардың құрамына назар салсақ *бет-бетімен*, *ақырын-ақырын* деген үстеулер бір түбірдің қайталануы және бір түбірі қосымшалы бір түбірі қосымшасыз күйде қайталанып келуі арқылы жасалғанын көреміз.

Қайталама қос сөзді күрделі үстеулер бір сөздің қайталанып келуі арқылы жасалып, бір лексикалық мағынаны білдіретін сөздер. Бұл тәсіл арқылы жасалған күрделі үстеулердің бірнеше түрлері бар:

1) *қосымшасыз түбір күйіндегі сөздің* немесе *туынды сөздің* қайталануы арқылы жасалған қос сөзді үстеулерге мынадай мысалдарды келтіруге болады: *жылдам-жылдам*, *тез-тез*, *жсиі-жсиі* түбір күйіндегі сөздің қайталануы арқылы жасалған үстеулер болса, ал *жалтақ-жалтақ*, *біртін-біртін*, *борсаң-борсаң*, *үстін-үстін* деген үстеулер *жалтақ*, *біртін*, *борсаң*, *үстін* деген туынды түбір сөздердің қайталануы арқылы жасалған. Ал ол туынды түбір сөздер – **-ақ** (жалт+ақ), **-тін** (бір+тін), **-аң** (борс+аң), **-ін** (үст+ін) жұрнақтары арқылы жасалған туынды түбір сөздер. Олай болса, қайталама қос сөзді күрделі үстеулер негізгі түбір, туынды түбір сөздерден жасалатыны анықталды.

2) Қос сөзді күрделі үстеулердің келесі түрі *алдыңғы сөзі қосымшалы, екінші сөзі қосымшасыз* үстеулерге мынадай түрлерін жатқызуға болады: *көзбе-көз* сөйлесті, *ауызба-ауыз* айтты, *бетпе-бет* кездесті, *қолма-қол* берді, *сөзбе-сөз* түсіндірді, *қарсыма-қарсы* отырды, *күнбе-күн* келді, *жылма-жыл* қайтalandы, *теңбе-тең* түсті, *шаппа-шап* ұстаса кетті, *баспа-бас* айырбастады, *әлме-әл* айтылатын, *шартпа-шарт* төбелесті, *жайма-жай* қарады, *тұспа-тұс* келе қалды, *кезекпе-кезек* ауысты, *жүзбе-жүз* сөйлесті. Оны мынадай модельдер арқылы көрсетуге болады:

а) **Т (-ба) – Т** моделі. Мұнда түбірден кейін жалғанған қосымшаның бір дыбыстық варианты ғана берілді. Ал екінші сыңары түбір күйінде қалады. Мысалы: *көзбе-көз* сөйлесті, *ауызба-ауыз* айтты, *бетпе-бет* кездесті, *қолма-қол* берді, *сөзбе-сөз* түсіндірді, *қарсыма-қарсы* отырды, *күнбе-күн* келді, *жылма-жыл* қайтalandы, *теңбе-тең* түсті, *шаппа-шап* ұстаса кетті, *баспа-бас* айырбастады, *әлме-әл* айтылатын, *шартпа-шарт* төбелесті, *жайма-жай* қарады, *тұспа-тұс* келе қалды, *кезекпе-кезек* ауысты, *жүзбе-жүз* сөйлесті.

Қосымшалы қайталама қос сөздің бұл моделі арқылы қимылдың қалай, қашан жасалғанын білдіреді. Бұл модельдің өнімділігі төмен. Алайда, бұл модель арқылы тек үстеу ғана жасалатынын атап кету керек.

А. Ысқақов қайталама қос сөздің бірінші сыңарына **-ба/-бе**, **-ма/-ме** қосымшасы жалғанған түріне ерекше мән береді: «Қайталама қос сөздердің ішінде арасына *-ма* (-ме, -ба, -бе, -па, -пе) қосылып айтылатын қос сөздің (*қарама-қарсы*, *ауызба-ауыз*, *бетпе-бет*) орны өзінше бір басқа. Бұл форма қазақ тілінде аса құнарлы емес және өзге

топтардан оның семантикасы мен қызметі де өзгеше. Мәселен, *көзбе-көз* кездестім, *қалма-қол* тапсырдым, *сөзбе-сөз* түсіндірдім дегендердегі қарамен терілген сөздер, біріншіден, амал мен істің біреу арқылы емес, екі субъектінің (адамның) арасында тікелей болатынын білдіреді, екіншіден, соған сәйкес, бұл сөздер тек етістік сөздермен тіркеседі, үшіншіден, сөйлемде олар тек қана пысықтауыш болып, үнемі адвербиалдық қызмет қана атқарады» [9, 112]. Бұл пікірді көркем шығармалардан келтірілген мысалдар да дәлелдейді. Мысалы: Онда қарсылық *шапта-шап* келген соғысқа айналмақ (М. Әуезов). Ханым сәскеде нөкерін ертіп *күнбе-күн* келіп тұрады (Ә. Кекілбаев). Бұл – оның жүрген ортасының күнбе-күнгі өмірінен *әлме-әл* айтылатын кәдімгі қызық импровизациялары («Лениншіл жас»). Қалаға кірер қақпа мен шығар қақпа бір-біріне *тұсна-тұс* орнатылған (Д. Досжанов). Мұндағы *шапта-шап* – қалай келген, *әлме-әл* – қалай айтылатын, *тұсна-тұс* – қалай орнатылған, *күнбе-күн* – қалай келіп тұратын, *әлме-әл* – қалай айтылатын деген сұрақтарға жауап беріп, қимыл, амалдың қалай жасалғанын білдіретін сын-қимыл пысықтауышы болып тұр. Бұл олардың үстеу екенін білдіреді.

ә) **Т (-тан)** – Т моделі. Қосымшалы қос сөзді үстеудің бұл моделі күрделі үстеудің бірінші сыңарының құрамындағы қосымшаны көрсетеді. Мысалы: *екеуден-екеу* отыр, *жазықсыздан-жазықсыз* жазғырады, *ұзыннан-ұзақ* созылған, *құрдан-құр* келдің бе? *бостан-бос* жүрме, *тегіннен-тегін* айтады, *турадан-тура* жүрді, *бекерден-бекер* жылама, *тектен-тек* жазғырма, *жайдан-жай* айтпа, *төтеден-төте* жүре бер, *тосыннан-тосын* ұшырастық, *күнәсыздан-күнәсыз* айыптады, *нақақтан-нақақ* күйдірді, *көптен-көп* сәлем айтты, *жалғыздан-жалғыз* отыр, *ашықтан-ашық* айтты сияқты қолданыстағы етістіктің алдынан келіп тіркесіп тұрған қосымшалы қайталама қос сөздердің бәрі күрделі үстеуге жатады. Олар үстеудің қызметін атқарып, үстеу мағынасында қолданылады. Көркем шығармалардан мысалдар келтірейік: Бағыр оны мұнда *тегіннен-тегін* шақырмаған шығар (М. Жұмағұлов). *Нақақтан-нақақ* күйген жан ғой, обалы жібермесін (Б. Тілегенов). Көп әндерде ылғи бір алып-ұшпа сезім, «күйдім, жандым» деген *бекерден-бекер* тамсану, *бостан-бос* күйзелу бар («Қазақ әдебиеті»). Олар *құрдан-құр* бет-бетімен есі шыға тырағайлап барады (О. Бөкеев).

б) **Т – Т (-тан)** моделі. Күрделі туынды қос сөзді үстеулердің бірінші сыңары қосымшасыз, 2-сыңары қосымшалы үстеулердің қайталама қосымшалы қос сөздің екінші сыңарының құрамына мән беріледі. Мысалы, *төрт-төрттен* кірің-дер, *он-оннан* тұрындар, *өз-өзінен* ұялды, *үй-үйден* жинады, *ауыл-ауылдан* келді, *көше-көшеден* ізде, *бөлме-бөлмеден* қара т.б. осы сияқты қосымшалы күрделі үстеулер тілде біраз бар, бірақ бұл модель өнімдіге жатпайды. Осы модельмен жасалған үстеулерге көркем шығармалардан мысалдар келтірер болсақ: Он төрт ескекке *жеті-жетіден* екі қатар болып отырған олардың түр-тұлғалары аса ірі еді (С. Мұқанов). Біз әуелі тобымызбен, сосын *екі-екіден*, *үй-үйшен* қосылып, бір-неше ән айттық (Н. Ғабдуллин). Айтылған сөздерді ой елегінен өткізген Инеш *өз-өзінен* ұялды (С. Шаймерденов). Сәбеннің көңілін сұрап, *ауыл-ауылдан* келіп-кетіп жатқандардың аяғы саябырсымады («Жетісу» газеті).

в) **Т – Т (-імен)** моделі. Қайталама қосымшалы қос сөздің бұл моделі де өнімді модельге жатпайды, алайда тілде ол бар құбылыс. Мысалы: *орын-орнымен* отырғыз, *бет-бетімен* кетпесін, *рет-ретімен* кірсін, *кез-кезімен* келеді, *өз-өзімен* ақылдассын, *кем-кемімен* санаспасын, *көп-көбімен* бірлессін, *аз-азымен* біріксің т.б. Көркем шығармалардан мысалдар: Табақшыларды үндемей нұсқап, *рет-ретімен* кіргізіп жібереді (М. Әуезов). Үйдің ішінде бірде-бір артық зат жоқ, бәрін *орын-орнымен* тап-тұйнақтай етіп орналастырған («Социалистік Қазақстан»). Бәтеске не жазарым басымда сайрап тұрғанмен, жазуға кіріспек болғанда, бар сөзім *бет-бетімен* бытырап қашады (С. Мұқанов).

г) **Т – Т (-дан)** моделі. Бұл модель құрамында біраз қосымшалы қайталама қос сөзді үстеулер сөздік қорымыздан орын алады. Мысалы, *аз-аздан* үйренді, *қат-қаттан* қойды, *қос-қоспан* келді, *шым-шымдан* ауырады, *кем-кемдеп* жұқарды, *көп-көптеп* жинады, *қаз-қаздан* жүреді, *ақырын-ақырындап* сөйлейді, *тез-тездеп* асықтырды, *кет-кеттеп* құды, *қой-қойлап* болмады, *ал-алдан* зорлады т.б. Көркем шығармалардан мысалдар: Жылылық екі күнге созылды, байқаймын, мұз *кем-кемдеп* жұқарып барады (Д. Дәрмағамбетов). Ата-ана баласының көкейіне жастайынан адамгершілік сезімін *шым-шымдан* құя береді («Қазақ әдебиеті»). Олар баланың наны тәтті екендігін білгеннен кейін *көп-көптеп* сағып алатын болады (Қазақ ертегілері).

ғ) **Т – Т (-да)** моделі. Қосымшалы қайталама қос сөзді күрделі үстеулердің бұл модельдегі түрлері де айтарлықтар өнімді емес. Оларға мына үстеулер жатады: *кей-кейде*, *баз-базда*, *кез-кезде*, *ара-арасында*, *ай-айда*, *жыл-жылда*, т.б. Олар да етістіктің алдынан келіп, қимылдың жайы-күйін сипаттайды. Мысалы, *кей-кейде* қалғиды, *кез-кезде* бара алмайды, *баз-базда* көмек күтеді, *ара-арасында* келіп тұрады, *ай-айда* бір келеді, *жыл-жылда* да көрінбейді т.б. Мысалы: Қайталау жұмысын жүргізгенде оқу материалын үнемі қайталап оқи бермей, оқушы өзін-өзі *ара-арасында* тексеріп отыруы керек (С. Мұқанов). Қалай болғанда да осындай ауыстырулар аударма үстінде *кей-кейде* керек-ақ (М. Әлімбаев).

д) **Т – Т (-қа)** моделі. Бұл модель өнімсіз деп танылды, аздаған қайталама қос сөзді үстеудің құрамы осы модельге сай келеді, олар: *бет-бетіне*, *үсті-үстіне*, *бас-басына*, *бет-бетке*, *алды-алдына*, *өз-өзіне*, *жан-жаққа*, *ел-елге*, *қала-қалаға* т.б. Мысалы, *бет-бетіне* тарады, *үсті-үстіне* ұрды, *бас-басына* бөлді, *бет-бетке* қаратпады, *алды-алдына* бығырады, *өз-өзіне* сенбеді, *жан-жаққа* қашты, *ел-елге* тарады, *қала-қалаға* бөлінді т.б. Көркем шығармадан мысалдар: Өткен-кеткеннің бәрі еске түсіп, жұрт *бет-бетіне* дабырлап, әрқайсысы өз сөзіне тыңдатудың таласын бастады (Б. Майлин). Ауыл сыртындағы жалпаң қараған арасындағы бығырап жайылып жүрген мал ішінен кенеттен екі-үш кісінің асығып *үсті-үстіне* айғайлаған дауысы шықты (С. Сейфуллин). Мінезі сол дәрекі, икемсіз, жағ-жұртқа жуыспай, *өз-өзіне* риза болмай жүргені (Д. Досжанов).

4) *Қайталама қос сөзді туынды үстеулердің келесі тобы екі сыңары да қосымшалы түрі.* Бұл топтағы туынды күрделі үстеулер өте өнімді, әрі тілге көп үстеу мәнді тілдік бірліктер қосқанын көруге болады. Сыңарлардағы жұрнақтар да әр алуан. Мысалы: *тектен-текке* қорықты, *жылдан-жылға* жасарды, *қолдан-қолға* өтті, *айдан-айға* ауырлай берді, *жұмадан-жұмаға* асыға күтті, *қаладан-қалаға* тарады, *аптадан-аптаға* жетті, *баладан-балаға* өтті, *елден-елге* жетті, *баса-баса* айтты, *батыра-батыра* сөйледі, *бара-бара* өзімсінді, *жүре-жүре* үйренді. Бұл үстеулер қимылдың көп рет қайталанғанын білдерді. Ал мына үстеулер: *келер-келместен*, *барар-бармастан*, *айтар-айтпастан*, *білер-білместен*, *оқыр-оқымастан*, *жазар-жазбастан*, *қонар-қонбастан*, *берер-берместен*, *алар-алмастан*, *қайтар-қайтпастан*, *отырар-отырмастан*, *жүрер-жүрместен*, *көрер-көрместен*, *жатар-жатпастан*, *өзгерер-өзгерместен*, *жасар-жасамастан*, *қызар-қызбастан*, *өнер-өнбестен*, *сөнер-сөнбестен* т.б. күрделі туынды үстеулер қимылдың жасалуының жылдамдығын, мезгіл мәнін білдіреді. Мысалы: Балалар сыныпқа кіріп, орындарына *отырар-отырмастан* сабақ басталып кетті. Аңшылар таң *атар-атпастан* атқа қонды. Күн *шығар-шықпастан* егіс даласындағы жұмыс қыза бастады. Бұл типтегі үстеулердегі бірінші сыңарындағы жай-күйі бітер-бітпестен екінші қимылдың жасалатынын, яғни тездікті білдіретінін байқауға болады. Ал бұл топтағы туынды күрделі үстеулерді модель түрінде көрсетейік:

а) **Т (-ған) – Т (-қа)** моделі. Бұл модельді өнімді деуге болады. Мәселен, *бостан-босқа* әуреленді, *тектен-текке* қорықты, *күннен-күнге* сағынды, *жылдан-жылға* жасарды, *қолдан-қолға* өтті, *айдан-айға* ауырлай берді, *жұмадан-жұмаға* асыға

күтті, қаладан-қалаға тарады, аптадан-аптаға жетті, баладан-балаға өтті, елден-елге жетті. Бұл қолданысты үстеулердің бәрі етістікпен тіркесіп, қимылдың жайы-күйін білдірген. Көркем шығармалардан мысалдар: Тас мұнара күннен-күнге жақындай түскен секілді (Ә. Кекілбаев). *Тектен-текке* отырмай, көмектесіңдер. Мен бетон заводына барамын, – деді (А. Жақсыбаев). *Қолдан-қолға* тигізбеді, бірінен кейін бірі іліп әкетті, қастерледі, құрметтеді (ауызекі тіл).

ә) **Т (-а) – Т (-а)** моделі. Бұл модельді ең өнімді модель деуге толық болады. Осы модельге жататын қайталама қос сөзді үстеуді түгел атап шығу да мүмкін емес, ол туралы диссертация да жазылған. Сондықтан олардың кейбірін ғана ағаймыз. Мысалы: *сөйлей-сөйлей, көре-көре, айта-айта, ойлай-ойлай, жарата-жарата (атты), баса-баса, батыра-батыра, оқи-оқи, қарғи-қарғи, аңдай-аңдай, бара-бара, аунай-аунай, жалтақтай-жалтақтай, жұла-жұла, изей-изей, жүре-жүре, қыза-қыза, бақыра-бақыра, шақыра-шақыра, бере-бере* т.б. Көркем шығармалардағы мысалдарға жүгінейік: Көтеріп қараса, мойнына білезік салынған екен. Құс мойнын *қажай-қажай* қиып түсуге қалған (Д. Досжанов). Бірақ жастар *қыза-қыза* өз тілінде сөйлеп кетеді де, Галя бөлініп қала береді (Т. Ахтанов). *Жарата-жарата* әкесінен қалған біраз дүниені тауысуға айналды (Д. Досжанов).

б) **Т (-ып) – Т (-іп)** моделі. Бұл модель де өнімді саналды. Тілде осы модель құрамындағы қосымшалы қайталама қос сөздер бірсыпыра. Мысалы: *айтып-айтып, сұрап-сұрап, тыңдап-тыңдап, жазып-жазып, оқып-оқып, беріп-беріп, ойлап-ойлап, мақтап-мақтап, сызып-сызып, сөйлеп-сөйлеп, ұрсып-ұрсып, қостап-қостап, сынап-сынап, қазып-қазып, созып-созып* т.б. Көркем шығармадан келтірілген мысалдарға назар аударыңыз: Аңғар сырын білетін бүгінгі малшылар Итасқаннан *байқап-байқап* күтініп өтетін (Ғ. Сланов). Қадымбай құланы *борбайлап-борбайлап* алып, алдыма көлденең тарта берді (О. Бөкеев). Кейде жігіт бетін күн самалымен әлсіз ғана *желтіп-желтіп* қалғандай болды (З. Қабдолов). Өңкей кебеже қарын мама сиырлар күйіс қайырып, қайсыбірі пысылдап *жалтайып-жалтайып* жатыр (С. Жүнісов).

Бұл модельдегі үстеулер де қимылдың қайталауын, көп рет жасалуын білдіреді.

в) **Т (-ар) – Т (-мастан)** моделі. Осы модельге жататын тілде өте көп үстеулер бар, олар: *келер-келместен, барар-бармастан, айтар-айтпастан, білер-білместен, оқыр-оқымастан, жазар-жазбастан, қонар-қонбастан, берер-берместен, алар-алмастан, қайтар-қайтпастан, отырар-отырмастан, жүрер-жүрместен, көрер-көрместен, жатар-жатпастан, өзгерер-өзгерместен, жасар-жасамастан, қызар-қызбастан, өнер-өнбестен, сөнер-сөнбестен* т.б.

Бұл – өнімді модель, модельге жататын үстеулер қимылдың жасалуының тездігін, мезгіл мәнін білдіреді. Мысалы: Шалдар *отырар-отырмастан* қымыз құйылды (З. Шашкин). Фашистер бүгін таң *атар-атпастан* ақ қайың маңына екі рота автоматшылар жібермек (Қ. Сатыбалдин). Үйден *шығар-шықпастан* жұрт үшеуін анталап бас салды (Б. Нұржекеев). Анасы ертемен, күн *шығар-шықпастан*, мал өргізіп кететін (А. Нұрманов).

Бұл модельдегі үстеулер бір қалпы бітер-бітпестен екінші қимылдың жасалатынын, яғни тездікті білдіреді.

г) **Т(-ды)-Т(-іне)** моделі. Бұл модель онша өнімді емес, бірақ біраз үстеулер бар, олар: *үйді-үйіне, өзді-өзіне, алды-алдына, үсті-үстіне, көпті-көбіне*. Көркем шығармалардан мысал: Оқуға түскендер жақын жердегі колхоздарға аз күнге жұмысқа кетіп, қабылданбағандар *үйді-үйлеріне* тарап, кісі аяғы басылды (С. Жүнісов). Бір сәт толастамастан *үсті-үстіне* атылған зеңбіректен құлақ тұнады (С. Бақбергенов). Елден уақытта денем *өз-өзіне* ие бола алмай, селкілдей бастады (С. Жүнісов).

Бұл модельдегі қайталама қос сөзді үстеулер қимылдың дүркіндігін, көп қайталануын, әр тараптылығын білдіреді.

5) **Бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз** қайталама қос сөзді үстеулер тілде көп кездесе бермейді. Ғалымдар мұндай мағынасыз сыңарлардың пайда болуын тілдің дамуымен байланысты пайда болған өзгерістер деп санайды. Ә. Нұрмағамбетов қос сөздердің мағынасыз сыңарларының түп негізін іздеп, оларды түрлі тәсілдермен салыстыра отырып дәлелдеуді мақсат еткен [6].

Ә. Нұрмағамбетов осындай қос сөздерді зерттеп, олардың түсініксіз, мағынасыз сыңарларының басқа тілдерде (түркі тілдерінде) мағыналы сөз екенін дәлелдеген. Бұл топқа үстеудің мынадай түрлерін жағқызуға болады: *әзер-мәзер, әрең-мәрең, азар-мазар*. Тілдегі қолданысына көркем әдебиеттен мысалдар келтірер болсақ: Еріккен бозбалалар, әсіресе олардың ішіндегі есерлеуі жездеміздің қолтығын *жырта-мырта* сүйрелеп, бөктерге ала жөнелді (Ө. Қанахин). Ауланың шетінде *үйме-жүйме* боп қаптап ағаш өсіп кетіпті (газеттен). Осы топтағы тілде кездесетін туынды үстеулердің қос сөздің бірінші сыңарындағы сөз екінші сыңарында аздаған дыбыстық өзгеріспен қолданылып жасалатынына көз жеткіздік. Бұндай қос сөздер туралы А. Ысқақов былай дейді: «Екінші сыңарының белгілі бір дыбыстары өзгеріп (трансформацияланып) жасалатын қайталама қос сөздің беретін мағыналары да өзге қос сөздерден ерекшеленуі болғанымен, дыбыстық өзгерістердің азды-көпті өзгешелігіне қарай іштей өзара бірдей емес [7, 113].

Сондай-ақ, *аспай-саспай, үндемей-түндемей, апыра-жапыра, артынып-тартынып, қысыла-қымсына, бақыра-шақыра, тырысып-тырмысып, көптеп-көлемдеп* сияқты қосарлама қос сөздердің сыңарлары дауысты дыбыстардың қайталануы арқылы жасалған, оны А. Ысқақов **ассонанс** жолымен үндескен деп санайды [7, 116]. Ал, осы қос сөздердің сыңарлары сингармонизм заңдылығымен де үйлескен.

Жоғарыда айтылған пікірлерді саралайтын болсақ, ғалымдардың қос сөзді үстеулердің сыңарларындағы лексикалық мағына көмескіленіп немесе мүлдем бастапқы мағынадан айырылуы екі сыңары да мағынасыз қосарлама қос сөздерге де қатысты дей аламыз. Екі сыңары да мағынасыз, жеке қолданылмайтын қосарлама қос сөзді үстеулер де бірсыпыра баршылық екен қазақ тілінде, олар: *астан-кестен, елбесіп-селбесіп, дел-сал, ырық-жырық, зым-зия, ығы-жығы, ұмар-жұмар, апыл-құпыл, тырым-тырақай, оқта-текте, самбұр-сұмбыр, ызым-қайым, алда-жалда, апаиш-құпаиш, еміс-деміс, үрмек-дүрмек, едел-жесдел, ыңқыл-сыңқыл, саңғыр-сұңғыр, әлім-берім, быт-шыт, мең-зең*. Бұл қос сөздердің де сыңарларының мағынасыздығы кейінгі құбылыс деп санаймыз. Сонымен, қосарлама қос сөздер дербес лексикалық мағыналы сөздерден жасалады деген ереже қазіргі тілдің даму кезеңінде мағынасыз сыңарлары бар сөздерге де қатысты деп санауға толық болады. Өйткені олар да алғаш мағыналы сөздер болғаны ғылымда дәлелденген деп санауға болады.

Бұл мәселелерді тіл білімі ғылымында қарастырып жүрген ғалымдардың пікіріне сүйенсек, сыңарлары мағынасыз қос сөздердің бір сыңары, кейде екі сыңары мағынасыз сөздерден жасалуы, тілдің даму сатысына байланысты екенін айта келіп, кезінде толық лексикалық мағынасы бар сөздер болғанын айтады [8]. Тілдің даму кезеңдерінде бір сыңары, кейде екі сыңарының да лексикалық мағынасы көмескіленіп, түрлі дыбыстық өзгеріске түскенін алға тартады. Тарихи-салыстырмалы әдіспен ғалымдар бірнеше түркі тілдеріндегі күрделі үстеулерді салыстыра отырып, бірсыпыра қос сөзді туынды үстеулердің құрамындағы мағынасыз саналып жүрген сыңарларының көне кезеңде мағыналы сөз болғанын ол сөздер сақталған тілдермен салыстырып дәлелдеуі назар аударуға тұрарлық жағдай деп ойлаймыз [9].

Қорыта айтқанда тіл біліміндегі қос сөздер теориясын жасаған ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып бір түбірдің әр түрлі формада қайталануы арқылы жасалған күрделі үстеулердің жасалуын қарастырдық. Қайталама қос сөзді үстеулердің ең көп қолданылатыны қосымшалы сыңарлар екендігін, соның нәтижесінде қайталама қос сөзді үстеулерге экспрессивтік және эмоционалдық мән үстейтіндігі белгілі болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Виноградов В.В. Русский язык. – 2-ое изд. – М.: Знание, 1972. – 465 с.
- [2] Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2002. – 152 б.
- [3] Кеңесбаев І. Қос сөздердің кейбір жасалу жолдары //Қазақтың С.М. Киров атындағы мемл. унив-нің ғылыми еңбектері. Орыс тілі, қазақ тілі және тарих. – 1946. – Т. XI. – 35 – 41 бб.
- [4] Қалабаева Т.Б. Лексико-грамматическая структура повторов в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1980. – 26 с.
- [5] Қожабергенова З.Н. Повторы. Их организация и употребление в казахском языке-ке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1985. – 20 с.
- [6] Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз (Сөз төркіні). – Алматы: Рауан, 1994.– 304 б.
- [7] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: филология фак. студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 2-бас. – 384 б.
- [8] Даржа Урана. Образование собственно сложных наречий в тувинском языке. Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). – Тамбов: Грамота, 2015.№1.Ч.1.С.53-55 - журнал
- [9] Саурыков Е.Б., Ыбырайым А.О. Неизменяемая часть речи в современных тюркских языках. Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). – Тамбов: Грамота, 2016.№11 (65).в 3-х ч. Ч.1.С. 144-147. ISSN 1997-2911. – журнал

REFERENCES

- [1] Vinogradov V. V. Russian language. – 2nd ed. Moscow: Znanie publ., 1972. – 465 P.
- [2] Sarbalaev zh. Problems of Word formation: a textbook. Almaty: Arys publ., 2002. – 152 P.
- [3] Kenesbayev I. some ways of making double words // Kazakh State University named after S. M. Kirov. scientific works of Univ. Russian language, Kazakh language and history. – 1946. – Vol. XI. – 35-41 PP.
- [4] Kalabayeva T. B. Lexico-grammatical structure of editors in the Kazakh language: abstract. dis. ... Kand. philol. nook. – Alma-Ata, 1980. – 26 p.
- [5] Kozhabergenova Z. N. Their organization and processing in the Kazakh language: abstract. dis. ... Kand. philol. nook. – Alma-Ata, 1985. – 20 p.
- [6] Nurmagambetov A. Five Hundred and five words. Almaty: Rauan publ., 1994. – 304 P.
- [7] Iskakov A. Modern Kazakh language: philology fac. a textbook for students. – Almaty: Ana Tili, 1991. – 2nd ed. – 384 P.
- [8] Darja Urana. Education of its own complex subjects in the tuvinsky language. Philological science. Issues of theory and practice (included in the list of IAC). – Tambov: Diploma, 2015. No. 1.Ch.1.p.53-55 – Journal
- [9] Saurykov E. B., Abraham A. O. The irrefutable part of the statements in modern Turkic languages. Philological science. Issues of theory and practice (included in the list of IAC). – Tambov: Certificate, 2016.No. 11 (65).in 3-x ch. ch. 1. p. 144-147. ISSN 1997-2911. – Journal